

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਦੌਰ

(1947 ਈ. ਤੋਂ 1980 ਈ. ਤੱਕ)

ਡਾ. ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ *

1947 ਈ. ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦਾ ਭਿਆਨਕ ਦੁਖਾਂਤ ਵਾਪਰਿਆ। ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਨਾਲ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਵਾਂ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆ ਗਈਆਂ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੋਂਦ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਿਆ। ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਖਾਮਿਆਜ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ। “... ਦੇਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵਾਹਗੇ ਦੀ ਲਕੀਰ ਦਾ ਪਾੜਾ ਸੱਤਾਂ ਸਮੁੰਦਰਾਂ ਜਿੱਡਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਇਆ ਹੈ। 1965 ਦੀ ਜੰਗ ਨਾਲ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾੜਾ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧ ਗਇਆ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਿਖਰੀ। ਪਰ ਨ ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਅਤੇ ਨਾ ਰਿਸਾਲੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਲਿਪੀ (ਰਸਮੁਲਖ਼ਤ) ਦੀ ਕੰਧ ਵੀ ਖੜੀ ਰਹੀ। ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚੋਂ ਉਰਦੂ ਲਿਪੀ ਲਗਭਗ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਪੀ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਨ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਇੰਜ ਦੇਵੇਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ (ਦੀਆਂ) ਅਦਬੀ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਬੇ-ਬਹਰਾ ਰਹੇ।”¹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 1947 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਇੱਕ ਸੰਯੁਕਤ ਧਾਰਾ 'ਚੋਂ ਨਿੱਖੜ ਕੇ ਦੋ ਧਾਰਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਗਈ, ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ 'ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ' ਕਹਿ ਕੇ ਮੁਖ਼ਾਤਿਬ ਹੋਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

1947 ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਸਮੇਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਿਮ ਆਬਾਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹਿਜ਼ਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ-ਸਿੱਖ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉੱਜੜ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਉਰਦੂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਲਿਪੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ) ਵੀ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ-ਰੋਕ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਸ਼ਾਹਮੁਖੀ ਵਿੱਚ ਛਪਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਿਪੀ ਦੇ ਵਖਰੇਵੇਂ ਕਾਰਨ ਪਾਠਕ ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਤੋਂ ਮਹਿਰੂਮ ਹੋ ਗਏ। ‘ਦੀਵਾਨੇ-ਰੁਸ਼ਤਾ’ (1903 ਈ.) ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ (ਦੀਵਾਨ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ‘ਵਿਲਕਣੀਆਂ’ (1962 ਈ.) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੱਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਿਰੰਤਰ ਸਿਰਜੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨੂੰ ਮਕਬੂਲੀਅਤ ਹਾਸਿਲ ਹੋਈ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ’ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਸਹਿਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ।

“ਅਬਦੁਲ ਗ਼ਨੀ ਵਫ਼ਾ, ਉਸਤਾਦ ਆਸੀ, ਫ਼ਰੀਦ ਮਜ਼ਗਨਵੀ, ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਸਾਲਕ, ਉਸਤਾਦ ਜੌਹਰ, ਡਾ. ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ, ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰਕ, ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਾਹਿਰ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਅਜਾਇਬ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਰਾਜ ਬੇਦੀ, ਸੂਫ਼ੀ ਤਬੱਸੁਮ, ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਦੀਨ ਸਰਫ਼, ਅਬਦੁਲ ਕਰੀਮ ਸਮਰ, ਰਮਜਾਨ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ, ਮੁਸਾ ਲੁਧਿਆਣਵੀ, ਆਸ਼ਿਕ ਲੁਧਿਆਣਵੀ, ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਦਰਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਅਵਾਰਾ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਬਰਕਤ ਰਾਮ ਯਮੂਨ, ਅਬਦੁਲ ਮਜੀਦ ਭੱਟੀ ਤੇ ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ ਹੋਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਰ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸ਼ਾਇਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਜੁਲਫ਼ਾਂ ਸੰਵਾਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਰਹੇ।”² ਮੁਹੰਮਦ ਆਰਿਫ਼ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਖੋਜ-ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੰਦਿਆਂ ਸਭ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਮੁਸਲਮਾਨ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਇਸ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਇਰਾ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਭਰਵਾਂ ਕਿਰਦਾਰ ਅਦਾ ਕੀਤਾ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੇ ਗ਼ੈਰ ਮੁਸਲਿਮ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਗਿਆਨੀ ਵਿਧਾਤਾ ਸਿੰਘ ਤੀਰ, ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ, ਰਾਜ ਬੇਦੀ, ਈਸਵਰ ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਬਰਕਤ ਰਾਮ ਯਮੂਨ, ਪ੍ਰਭਜੋਤ ਕੌਰ, ਮਾਸਟਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਸਾਬਰ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕੁੰਦਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨੇ...”³

ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ 1903 ਈ. ਤੋਂ 1963 ਈਂ ਤੱਕ ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਨਿਰੰਤਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਖੋਜੀਆਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸਲਾਮੀ ਸਰੂਪ ਵਾਲੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਥਾਨ ਨਾ ਦੇਣ ਦੀ ਧਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘਟਾਉਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ ਆਪਣੇ ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਕਿਉਂ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਧਰਮ ਤੇ ਦੇ ਕੋਮਾਂ ਦੀ ਖਿਊਰੀ ਦੀ ਬਿਨਾ ‘ਤੇ ਰੱਖੀ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ, ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਆਲੋਚਕ ਸਾਰਾ ਬਲ ਇਸ ਗੱਲ ਉਪਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤ ਇਸਲਾਮ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀਏ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਅਸਲੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ, ਬਾਕੀ ਕੂੜਾ ਕਰਕਟ ਹੈ।”⁴ ਪਰ ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਨਾ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰੀਆ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਘਾਤਕ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ, ਖੋਜੀਆਂ, ਅਦੀਬਾਂ

ਅਤੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਆਮਲੇ ਵਿੱਚ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਅਤੇ ਸਾਪੇਖਕ ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਮੁਹੰਮਦ ਆਰਿਫ਼ ਆਦਿ ਕਈ ਹੋਰ ਖੋਜੀ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਪੱਖ ਨਜ਼ਰੀਏ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀ-ਕਾਲ

1947 ਈ. ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਸਮੇਂ ਹੋਈ ਕਤਲੇ-ਗਾਰਦ ਅਤੇ ਉਥਲ-ਪੁਥਲ 'ਚੋਂ ਉਭਰਨ ਅਤੇ ਮੁੜ ਵਸੇਬੇ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅੰਦਰ ਰਾਜਸੀ ਅਸਥਿਰਤਾ, ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਹਾਲੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ/ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ। “ਭ੍ਰਸ਼ਟਾਚਾਰ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਯੋਗਤਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਅਨਹੋਦ, ਗਰੀਬ ਲੋਕਾਈ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਨੇ ਲੋਕਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਸਮੱਸਿਆ ਲਿਆਂਦੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਲਾਲਾ ਜਾਂ ਹੱਕ ਦਾ ਸੰਕਟ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਸੰਕਟ ਕਰਕੇ 1950-56 ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਘੋਰ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਨ।”⁵ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ 1947 ਈ. ਤੋਂ 1958 ਈ. ਤੱਕ ਸੱਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਨਿਯੁਕਤ ਹੋਏ ਜੋ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਇਸ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵੀ ਅਣਸੁਖਾਂਵੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਮਾਜ/ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਅ ਵੀ ਵਾਪਰਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਦੇਸ਼-ਵੰਡ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚਲੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਅਤੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਨੂੰ ਢਾਅ ਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੁਮੇਲਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਆਪਣੀ ਅਲਹਿਦਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪਛਾਣ ਬਣਾਉਣ ਵੱਲੋਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ 'ਤੇ ਹੋਈ ਖੋਜ, ਤਨਕੀਦੀ ਜਾਇਜ਼ਾ, ਖੋਜ-ਨਿਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿੱਚ 1947 ਈ. ਤੋਂ 1962 ਈ. ਤੱਕ ਦੇ 15 ਸਾਲ ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਛਪੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਪਰ ਇਨਾਮੂਲ ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ ਨੇ ਅਨੀਸ ਨਾਗੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਪੁਸਤਕ ‘ਸੱਜਰੇ ਫੁੱਲ’ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਹਾਂ ਅਲਬੱਤਾ ਚੋਣਾਂ ਮਸਲਨ ‘ਸੱਜਰੇ ਫੁੱਲ’ ਮਤਬੂਅ 1959 ਈ. ਮਰਤਬਾ ਅਨੀਸ ਨਾਗੀ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਵਜੂਦ ਲੱਭਦਾ ਏ।”⁶ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਫ਼ੀਜ਼ ਤਾਇਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ “...ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ (1962 ਈ.) ਤੀਕਰ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਮਜਮੂਏ

ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਨਈਂ ਸੀ।⁷ ਇਨਾਮੁਲ ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਆਸਮਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਮੁਹੰਮਦ ਆਰਿਫ਼, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਐਸ. ਤਰਸੇਮ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ, ਡਾ. ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ ਜੈਲੀ ਆਦਿ ਵਿਦਵਾਨਾਂ, ਖੋਜਾਰਥੀਆਂ ਨੇ 1947 ਈ. ਤੋਂ 1962 ਈ. ਦੇ ਅਰਸੇ ਦੌਰਾਨ ਛਪੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਅਤੇ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪਣ ਸਬੰਧੀ ਕੁਝ ਭੁਲੇਖੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਨਿਤਾਰਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਖੋਜਾਰਥੀ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਤੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ‘ਫ਼ੂਏ ਪੈਂਡੇ’ 1963 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ। ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1962 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਛਪਣ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਵਿਲਕਣੀਆਂ’ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।

ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਖਿੰਦ ਅਨੁਸਾਰ, “1962 ਵਿੱਚ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਵਿਲਕਣੀਆਂ’ ਛਪਿਆ ਅਤੇ 1963 ਵਿੱਚ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਮਜਮੂਆ ਫ਼ੂਏ ਪੈਂਡੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ।”⁸ ਡਾ.ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਖਿੰਦ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ⁹, ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ ਜੈਲੀ¹⁰ ਆਦਿ ਨੇ ਵਿਲਕਣੀਆਂ ਦਾ ਛਪਣ ਵਰ੍ਹਾ 1962 ਈ. ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਦਰੁਸਤ ਹੈ ਪਰ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ¹¹, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ¹², ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ¹³ ਅਤੇ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ¹⁴ ਨੇ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਮੁਢਲੇ ਸ਼ਾਇਰ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

ਨਬੀਲਾ ਉਮਰ ਨੇ ‘ਫ਼ੂਏ ਪੈਂਡੇ’ ਦਾ ਛਪਣ ਵਰ੍ਹਾ 1962 ਈ. ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। “ਸ਼ਾਇਰੀ ਦਾ ਉਹ ਸਫ਼ਰ ਜਿਹੜਾ ਉਹਨਾਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ (1962 ਈ.) ਵਿੱਚ ਫ਼ੂਏ ਪੈਂਡੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ...”¹⁵ ਪਰ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ‘ਫ਼ੂਏ ਪੈਂਡੇ’ 1963 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਖੋਜਾਂ ਅਤੇ ਜਾਇਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ‘ਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਵਿਲਕਣੀਆਂ’ (1962 ਈ.) ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਅਰਸ਼ਦ ਇਕਬਾਲ ਅਰਸ਼ਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੌਰਾਨ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਵਿਲਕਣੀਆਂ' 1962 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰੀਬੀ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਸੰਨ 1962 ਈ. ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਡਾ. ਅਰਸ਼ਦ ਇਕਬਾਲ ਅਰਸ਼ਦ ਦੇ ਪਿਤਾ ਇਕਬਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਵੀ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਮਿਤੀਹੀਣ ਹੈ ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਬਿਆਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1962 ਵਿੱਚ ਹੀ ਛਪਿਆ।

ਸਰਵੇਖਣ

'ਵਿਲਕਣੀਆਂ' (1962 ਈ.) ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਿਆਂ ਰਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਹਟਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਵੇਕਲੇ ਚਿੰਨ੍ਹ, ਪ੍ਰਤੀਕ ਅਤੇ ਅਲੰਕਾਰ ਵਰਤੇ ਅਤੇ ਜਦੀਦੀਅਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ।

ਉਹਦੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਲੀਨ ਵੀ ਚੁੱਭ ਚੁੱਭ ਜਾਵੇ

ਮੈਂ ਕਿਕਰੀ ਦੇ ਥੱਲੇ ਬਹਿ ਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਹਦੇ ਲਈ ਜੋੜਾਂ

ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਬਰ ਮੇਰੀ ਤੇ ਫਾਤਿਹਾ ਰੇ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗੇ

ਮਰ ਕੇ ਵੀ ਨਾ ਮਗਰੋਂ ਲੱਥਾ ਇਹ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ।¹⁶

'ਫੂਘੇ ਪੈਂਡੇ' (1963 ਈ.) ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਪਰੰਪਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਸੂਫੀਆਨਾ, ਰਿੰਦਾਨਾ ਅਤੇ ਆਸ਼ਿਕਾਨਾ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰਖਦਿਆਂ ਜਿਸ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਉਹ ਕਾਬਿਲੇ-ਤਾਰੀਫ਼ ਹੈ।

ਨਿਰਾਲਾ ਨਿਰਾਲਾ ਅਨੇਖੀ ਅਨੇਖੀ

ਤਿਰਾ ਨਾਜ਼ ਤੇਰੀ ਅਦਾ ਅੱਲਾ ਅੱਲਾ

ਦਿਲਾ ਇੰਝ ਸਨਮ 'ਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾ

ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਮੂੰਹੋਂ ਆਖੇ ਪਿਆ ਅੱਲਾ ਅੱਲਾ।¹⁷

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਰਚਨਾਵੀ ਪੁਖ਼ਤਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ‘ਫ਼ੂਘੇ ਪੈਂਡੇ’ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਇਸੇ ਰਿੰਦਾਨਾ ਅਤੇ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

‘ਵਿੱਥਾਂ ਨਾਪਦੇ ਹੱਥ’ ਮਾਜਿਦ ਸਿੱਦੀਕੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਇਹ 1964 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। “ਉਸਦੀ ਪੁਸਤਕ ਮੈਂ ਕਿੰਨੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਕੁਲੀਯਾਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਇੱਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੇ 5 ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਇਸ ਕੁਲੀਯਾਤ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਵਿੱਥਾਂ ਨਾਪਦੇ ਹੱਥ’ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।”¹⁸ ਮਾਜਿਦ ਸਿੱਦੀਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਾਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਆਧੁਨਿਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। “ਵਿੱਥਾਂ ਨਾਪਦੇ ਹੱਥ 1964 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਜਿਹਦੇ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਰਵਾਇਤੀ ਅੰਦਾਜ਼ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਨਵੀਂ ਨਸਲ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਤੇ ਤਲਖ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ।”¹⁹ ਮਾਜਿਦ ਸਿੱਦੀਕੀ ਸ਼ਹਿਰੀ ਅਤੇ ਪੇਂਡੂ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤਰਨ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ :

ਬਕਸੇ ਸਾਂਭੇ ਸਾਲੂਆਂ ਪਿੰਡ, ਪਿੰਡ ਲੇਹਾ ਖਾ ਗਇਆ

ਤਨ ਤਨ ਸਜੀਆਂ ਰਜ ਕੇ, ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਾੜੀਆਂ

ਇਧਰ ਤਾਘਾਂ ਸਾੜੀਆਂ, ਉਧਰ ਮਨ ਤੁਸਾਡਤੇ

ਇਕ ਪੱਲੇ ਨੇ ਝੁੱਗੀਆਂ, ਦੂਜੇ ਪੱਲੇ ਮਾੜੀਆਂ।²⁰

‘ਨਿੱਕ ਸੁੱਕ’ (1965 ਈ.) ਤਨਵੀਰ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰਾਗਾ ਹੈ। ਤਨਵੀਰ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਨੇ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਸਮੇਦਿਆ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਮੁਹਾਵਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਭਰੇ। “ਉਸਨੇ ਸਮਾਜੀ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਫ਼ਕੀਰ, ਅਕਬਰ ਲਾਹੌਰੀ ਆਦਿ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕੇ ਸਨ।”²¹ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖ਼ਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦਾ ਸੰਚਾਰ, ਆਧੁਨਿਕ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਤਕਨੀਕੀ ਤਰੱਕੀ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਪਸਰੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ

ਪ੍ਰਤੀਕ-ਵਿਧਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਨਿੱਕ ਸੁੱਕ’ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਬਾਰੇ ਗ਼ਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ‘ਵਿਲਕਣੀਆਂ’ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਵਿਖਾਲੀ ਦਿੰਦਾ ਏ।”²² ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਨਿੱਕ-ਸੁੱਕ’ ਇਸ ਦੌਰ ਦਾ ਅਹਿਮ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

‘ਲੋਏ ਲੋਏ’ (1970 ਈ.) ਇਕਬਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਇਕਬਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਹਿਮ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਇਕਬਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਇਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦਿੰਦੇ ਰਹੇ। “ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਰਾਗੇ ਲੋਏ ਲੋਏ (ਲੋਏ ਲੋਏ) ਵਿੱਚ ਸੋਜ, ਦਰਦ, ਵਿਛੋੜੇ ਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕੁਝ ਹਾਲਤ ਤੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਮੁਆਸਰੇ ਦੀ ਅਫ਼ਰਾ-ਤਫ਼ਰੀ ਤੇ ਨਫ਼ਸਾ-ਨਫ਼ਸੀ ਦੇ ਆਲਮ ਦਾ ਵੀ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿਚਦੇ ਨੇ।”²³ ਇਕਬਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸਦੀ ਇਸ ਕੈਫ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਕਰਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੀ ਇਤਬਾਰ ਏਖੇ

ਸੱਜਣ ਇਕ ਨਾ ਵੈਰੀ ਹਜ਼ਾਰ ਏਖੇ

ਦਿਲਾ ਸੌੜਾ ਨਾ ਪਓ ਮੁਸੱਬਤਾਂ ਤੋਂ

ਨਾਲ ਨਾਲ ਏ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹਾਰ ਏਖੇ।²⁴

‘ਬਲਦਾ ਸ਼ਹਿਰ’ (1971 ਈ.) ਰਾਊਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼ ਦਾ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਰਊਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਇਆ ਨਵੇਕਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਰਊਫ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਰੁਮਾਨੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਯਥਾਰਥਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਨੇ ਰਾਊਫ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, “ਰਊਫ਼ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਯਥਾਰਥ ਭਰੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ, ਰਊਫ਼ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਹਜ, ਸਿਲਪ, ਨਿਭਾ ਤੇ ਚਾਬਦਸਤੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ।”²⁵ ਰਊਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚਲੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਵਾਂਪਣ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਕੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਪਛਾਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ :

ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਹੈਰਤ ਡੰਗਿਆ ਏ, ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੱਪਾਂ ਸੁੰਘਿਆ ਏ

ਚੁੱਪਾਂ ਵਿੱਚ ਰੋਲਾ ਹੜ੍ਹ ਦਾ ਏ, ਰੁੱਤਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਮਿਸਾਲੀ ਏ।²⁶

ਵੇਲੇ ਦੀ ਬੇਦਰਦ ਹਵਾ ਨੇ, ਚੁਕ ਲਏ ਭਾਰ ਜ਼ਮੀਰਾਂ ਦੇ

ਚੀਕ ਪਵੇ ਕਲਮਾਂ ਦੇ ਖੰਜਰ ਬਣ ਗਏ ਸੱਪ ਲਕੀਰਾਂ ਦੇ।²⁷

ਸਾਡੀ ਲਾਸ਼ ਘਸੀਟਣ ਵਾਲੇ, ਵੇਖੇ ਚਾਖੇ ਲਗਦੇ ਚਿਹਰੇ ਨੇ,

ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਰੂਪ ਈ ਸਾਨੂੰ, ਭੇਸ ਵਟਾ ਕੇ ਠਗਦੇ ਨੇ।²⁸

ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ (1974 ਈ.) ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਗੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਮੱਧਮ ਲਹਿਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਮੁਆਸਰਤੀ ਮਸਲੇ ਤੇ ਇਨਸਾਨੀ ਨਫ਼ਸੀਆਤ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਅਹਿਤਜਾਜ ਦੀ ਲੈਅ ਇਨਕਲਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਧਮ ਲਹਿਜ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਦਾ ਆਈਨਾਦਾਰ ਸੀ।”²⁹ ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਗ਼ਮ ਨੂੰ ਕੱਦਰ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਕੇ ਉਸਦੇ ਦੁਆਲੇ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦਾ ਇਜ਼ਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਤੇਰੇ ਸਹਿਰ ਦੇ ਇਕ-ਇਕ ਜੀਅ ਨੇ ‘ਜੀ ਆਇਆਂ’ ਕਿਹਾ ਅਸਾਂ ਨੂੰ

ਹਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤੋਂ ਇੱਟਾਂ ਪਈਆਂ ਹਰ ਬੰਨ੍ਹੇ ‘ਚੋਂ ਵੱਜੇ ਪੱਥਰ।³⁰

ਅੱਜ ਦੀ ਇਸ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੇ ਜਿੰਨਾ ਨੇੜੇ-ਤੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ

ਬੰਦਾ ਬੰਦੇ ਕੋਲੋਂ ਉਨਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਵੇ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੇ।³¹

‘ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ’ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ ਦੇ ਦੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਸੱਜਰਾ ਸੂਰਜ’ ਅਤੇ ‘ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਆਪਣਾ ਅਸਲਾ’ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

‘ਪੀੜ ਦਾ ਬੂਟਾ’ ਅਤੇ **‘ਐਸ਼ ਟ੍ਰੈ’** ਦੋਵੇਂ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦੇ 1975 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹਨ। ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮਕਬੂਲ ਹਸਤਾਖ਼ਰ ਹੈ। ‘ਐਸ਼ ਟ੍ਰੈ’ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ 59 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਸਮਾਜਿਕ

ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਟੁੱਟ-ਭੱਜ, ਅਮਾਨਵੀਪਣ ਅਤੇ ਅਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ :

ਮਰ ਗਿਆ ਤਨਵੀਰ ਹੋਈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖ਼ਬਰ

ਨਾਲ ਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਉਵੇਂ ਰੋੜੀਉ ਵਜਦਾ ਰਿਹਾ।³²

ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਥਾਂ ਜਦੀਦ ਨੁਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। “ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਉਸ ਦੇ ਮੁਸ਼ਾਹਿਦੇ ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। ਕਹਿਣਾ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਤਨਵੀਰ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।”³³ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦੇ ਨਿਮਨਲਿਖਿਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਤਾਸੀਰ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਵਿੱਚੋਂ ਮਨਫੀ ਹੋ ਰਹੇ ‘ਘਰ’ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਾਮ ਪੈਦੀ ਏ ਤੇ ਲੋਕੀਂ, ਮੱਲ ਬਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਲੱਬ

ਜਿਉਂ ਘਰਾਂ ਦੇ ਦੀਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੇਲ ਨਈਂ ਹੁਣ ਰਹਿ ਗਿਆ।³⁴

‘ਚੰਨ ਦੀ ਖਾਰੀ’ (1975 ਈ.) ਗ਼ੁਲਾਮ ਯਾਕੂਬ ਅਨਵਰ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੁਲ 101 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹਨ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਯਾਕੂਬ ਅਨਵਰ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਹੱਸਾਸ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਦੁਸ਼ਵਾਰੀਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ‘ਚੰਨ ਦੀ ਖਾਰੀ’ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦਾ ਅਹਿਮ ਪੱਖ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਮੇਰੀ ਝੁੰਗੀ ਦੇ ਦੀਵੇ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਬਿਜਲੀ ਵੱਧ ਮੁਟਿਆਰ ਨਈਂ

ਪਰ ਮੈਂ ਇਕ ਮਹਾਤਤ ਕਾਮਾਂ, ਕਿਸੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਲੰਬਤਦਾਰ ਨਈਂ

ਸੋਚਾਂ ਦੇ ਪੱਠੇ ਦੱਬੇ ਲਈ ਦਾਤਰ, ਰੰਬਾ ਲਈ ਫਿਰਨਾਂ ਮੈਂ

ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਡਾਂਗ ਡੰਗੋਰੀ ਸੋਟਾ ਜਾਂ ਤਲਵਾਰ ਨਈਂ।³⁵

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂ ਰਹਿਤਲ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਕਿਰਤੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾਤਮਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ,

“ਅਲਾਮਾ ਅਨਵਰ ਹੋਰਾਂ ਅੱਖਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੁਜੱਸਮਾਕਾਰੀ ਕਰਕੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਮਾਇਨੇ ਬਖ਼ਸ਼ੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਮੋਕਲਾ ਹੋਰ ਮੋਕਲਾ ਕਰਕੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜਾਇਕਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇੰਝ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਕਾਫ਼ਤ ਤਹਿਜੀਬ ਤੇ ਰਹਿਤਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁੰਘਰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਣ ਲੱਗੀ।”³⁶ ਅਹਿਜੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਯਾਕੂਬ ਅਨਵਰ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਇਕ ਕੋਲਾ ਤਿਫ਼ਲ ਤਸੱਲੀ ਦਾ ਹਰ ਫੱਟ 'ਤੇ ਧਰ ਦੋਂਦੇ ਆਂ

ਕੁਝ ਠਹਿਰ ਜਾ ! ਦਿਲ ਦੀਏ ਪੀੜੇ ਨੀ ! ਵੱਤਰ ਤੇਰਾ ਕਰ ਦੋਂਦੇ ਆਂ !³⁷

‘ਸ਼ਰਲਾਟੇ’ (1975 ਈ.) ਅਮੀਨ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਅਮੀਨ ਖ਼ਿਆਲ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗਿਆ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਤਕਾਜ਼ੇ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਜੀਨਤ ਬਣਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਦੇ ਕੁਝ ਮਕਬੂਲ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀਅਤ ਦਾ ਇਹ ਰੰਗ ਲਿਸ਼ਕਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

ਡੇਰਾ ਤੇਰਾ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਤੂੰ ਸ਼ਹਿ ਰਗ ਦੇ ਕੋਲ

ਤੂੰ ਅੰਗ ਅੰਗ ਵਿੱਚ ਏਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਗੰਨੇ ਦੇ ਵਿਚ ਰਹੁ।³⁸

ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਖ਼ੁਸਬੋਆਂ ਨੇ ਗਲ ਕੈਠੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਪਾਏ

ਫੁੱਲ ਬਰਾਰ ਦੀ ਜੰਨੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੁੰਗੀ ਸੁੱਚੀ।³⁹

ਸ਼ਰਲਾਟੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿੱਚ 70 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹਨ। ਅਮੀਨ ਖ਼ਿਆਲ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਭਾਵ ਵਿਰਸੇ ਅਤੇ ਮਾਤ-ਭੂਮੀ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਡਾ. ਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਯਾਦਾਂ’ ਵੀ 1975 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ। ‘ਯਾਦਾਂ’ ਡਾ. ਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ ਦਾ ‘ਦੀਵਾਨ’ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਲੰਮੀਆਂ ਉਡਾਰੀਆਂ’ ਅਤੇ ‘ਵਾਟਾਂ’ ਹਨ। ਡਾ. ਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ ਰਵਾਇਤ ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਸੁਮੇਲ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। “ਵਾਸਤਵ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਇਕ ਪੁਲ ਸੀ ਬਲਕਿ ਉਸਨੂੰ ਅਸੀਂ ਅਰਧ-ਆਧੁਨਿਕ ਚੇਤਨ ਕਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।”⁴⁰ ਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ

ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਅੰਦਰਲੀ ਖ਼ਿਆਲ ਦੀ ਪੁਖ਼ਤਰੀ ਅਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਉਰਜਾ ਸਭ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ :

ਨਾਉਮੀਦੀ ਨੂੰ ਮੁਬਾਰਕ ਦੇ ਦਿਓ,

ਫੇਰ ਮੇਰੀ ਆਸ ਨੇ ਡਿੱਠਾ ਏ ਖ਼ਾਬ।⁴¹

ਹਰ ਮੂਰਤ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਸੈਂ-ਸੈਂ ਦਿਸੇ ਖ਼ਰਾਸ਼

ਨਕਸ਼ ਬਣੇ ਫਰਿਆਦੀ ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਕਾਰਦਾ ਨੱਕਾਸ਼।⁴²

ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਉਡੀਕਣ ਵਾਲੇ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਕਹਿ ਕੇ ਤੁਰ ਗਏ ਨੇ

ਉਰਲੇ ਕੰਢੇ ਵਾਲੇ ਆਖਣ 'ਅਨਵਰ' ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਗਿਆ।⁴³

ਡਾ. ਰਸੀਦ ਅਨਵਰ ਚਿੰਤਨੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਅੰਦਰ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕਤਾ, ਸੁਹਿਰਦਤਾ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦੀ ਪੁਰਾਅਸਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵਾਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

ਅਖ਼ਤਰ ਕਾਸ਼ਮੀਰੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਬੋਲਦਾ ਪੱਥਰ' ਵੀ 1976 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 30 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ, ਨਜ਼ਮਾਂ ਅਤੇ ਗੀਤ ਆਦਿ ਰਚਨਾਵਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਅਖ਼ਤਰ ਕਾਸ਼ਮੀਰੀ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਰੰਗਤ ਵਾਲਾ ਕਵੀ ਹੈ। 'ਬੋਲਦਾ ਪੱਥਰ' ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਚਨਾਵਾਂ ਇਸੇ ਰੁਮਾਂਸਵਾਦੀ ਰੰਗ ਵਿੱਚ ਰੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਅਖ਼ਤਰ ਕਾਸ਼ਮੀਰੀ ਨੇ ਸਮਾਜੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪੂਰਾ ਸ਼ਿੱਦਤੀ ਬਿਆਨ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿਜਰ ਵਿੱਚ ਕੁਰਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਹੁਸਨ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਬਤਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਅੰਦਰ ਮਰ ਰਹੀ ਗ਼ੈਰਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਦ ਜ਼ੁਲਮ ਲਈ ਵੰਗਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮਸਲਨ :

ਇਕ ਵੀ ਅੱਖ ਨਈ ਦਿਸਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗ਼ੈਰਤ ਦੀ ਰੁਸ਼ਨਾਈ ਏ

ਖੇਰੇ ਕੀ ਹੋਇਆ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰਤ ਕਿਉਂ ਪਥਰਾਈ ਏ।⁴⁴

ਇਕਲਾਪਾ ਤੇ ਚੁੱਪ ਉਸਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਹਿਮ ਅੰਗ ਹਨ :

ਇਕਲਾਪੇ ਦਿਆਂ ਰੋਗਾਂ ਮੇਰਾ ਜੋਕਾਂ ਵਾਂਗੂੰ ਲਹੂ ਸੀ ਪੀਤਾ

ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦਿਲ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੀ ਸੀਤਾ।⁴⁵

‘ਟੋਟੇ ਵੰਗਾਂ ਦੇ’ (1977 ਈ.) ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਅਹਿਸਾਨ ਰਾਣਾ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਅਹਿਸਾਨ ਰਾਣਾ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੇਣ ਕਾਰਨ ਅਹਿਮ ਸ਼ਾਇਰ ਵਜੋਂ ਉਭਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ :

ਪਿਆਰ ਖ਼ਲੂਸ ਦਾ ਚਾਨਣ ਲੱਭਣ ਮੈਂ ਤੇ ਸਹਿਰ ਨੂੰ ਆਇਆ ਸਾਂ

ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਧੂੜ ਉਡਾਈ ਨਸਦੀਆਂ ਭਜਦੀਆਂ ਕਾਰਾਂ ਨੇ

ਜ਼ਿਹਨ ਦਿਆਂ ਫੁਟਪਾਥਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰਕੇ ਖਿਲਰੇ ਸੋਚਾਂ ਦੇ

ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਦਾਈਏ ਖਿੱਚੇ ਨਜ਼ਰ ਦੀਆਂ ਪਰਕਾਰਾਂ ਨੇ।⁴⁶

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਤੋਂ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਰ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਪੱਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੰਵੇਦਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

‘ਸਰਘੀ ਦਾ ਤਾਰਾ’ (1978 ਈ.) ਸਲੀਮ ਕਾਸ਼ਰ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ ਜੋ ਤੀਜੀ ਵਾਰ 1998 ਈ. ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਲ 53 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹਨ ਜੋ ਗੁਣਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਨਵੀਨਤਾ ਦੀਆਂ ਧਾਰਨੀ ਹਨ। ਸਲੀਮ ਕਾਸ਼ਰ ਨਵੇਕਲੇ ਬਿੰਬਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਾਜ਼ਗੀ ਭਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਿਵਾਇਤੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਬੁੱਧ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਸਲੀਮ ਕਾਸ਼ਰ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਾਗਤ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਹਿਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪੁਖਤਗੀ।

ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਤਾਣ ਖਲੋਤੇ ਤੰਬੂ

ਕਦ ਸਰਘੀ ਦਾ ਤਾਰਾ ਫੁਟਸੀ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸਿਰਨਾਵਾਂ।⁴⁷

ਸ਼ਾਰਬ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ‘ਪੰਜੇ ਮਹਿਲ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚ ਚਾਨਣ’ (1978 ਈ.) ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਵੱਖਰਾ ਮੁਕਾਮ ਸਿਰਜਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਲ 56 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਰਬ ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਮਖ਼ਸੂਸ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕ ਸੁਰ ਉਭਾਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਅਵਚੇਤਨੀ ਖ਼ੇਫ਼, ਦਮਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕਰਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਰਬ ਇੱਕ ਖ਼ੁਦਾਰ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ, ਇਹ ਬੁਲੰਦੀ ਉਸਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੈ :

ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਹੱਡੀਆਂ ਵੀ ਗਲ ਗਈਆਂ

ਪਰ ਪੀੜੁ ਬਣ ਕੇ ਅਜ ਤਾਈਂ ਕਾਤਲ ਦੇ ਸਿਰ 'ਚ ਹਾਂ

ਸਾਧਰ ਇਨਾਮ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਹੇ-ਵਜ਼ੀਰ ਤੋਂ

ਡਿੱਗਾ ਜੇ ਪਿਆਂ ਤੇ ਬੁੱਲੇ ਤੇ ਵਾਰਸ ਦੇ ਦਰ 'ਚ ਹਾਂ।⁴⁸

ਸ਼ਾਰਬ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨਵੀਆਂ ਤਸਬੀਹਾਂ, ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਇਲਾਮਤਾਂ ਨਾਲ ਲਬਰੇਜ਼ ਸ਼ਾਇਰੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਨਾਲ ਬਿਆਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਨੁਕਸਦਾਰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ/ਆਰਥਿਕ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤੀ ਸੁਰ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਜਿਹੇ ਖ਼ਿਆਲ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ :

ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਦੇਣਾ ਦੇ ਘੜੀ ਲੋਹ ਤੇ ਕਲਮ

ਇਕ ਜ਼ਮਾਨਾ ਬੀਤਿਆ ਤੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦਾਈ ਕਰਦਿਆਂ।⁴⁹

‘ਵੇਲੇ ਹੱਥ ਨਿਆਂ’ (1978 ਈ.) ਵਿੱਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ, “ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਹੋਰੀਂ ਜਦੀਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਕੱਢ ਨੇ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਰਜੀ ਯਾਂ ਮੈਕਾਨਕੀ ਤਹਿਰੀਕ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਦਾਖ਼ਲੀ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦਾ ਸੱਚ ਤੇ ਪੁਰਅਸਰਾਰ ਸਰਗੋਸ਼ੀਆਂ ਖ਼ੁਦ ਕਲਾਮੀ ਦਾ ਨਾਂ ਏ। ਅੰਦਰ ਦਾ ਇਹ ਸੱਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਾ ਏ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਦਰ ਈ ਅੰਦਰ ਯੁਖ਼ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।”⁵⁰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਅਜਿਹੀ ਪੁਖ਼ਤਰੀ ਨਾਲ ਵਜ਼ੂਦ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁ-ਪਰਤੋ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਾਸਰੀ ਹੋ ਨਿਬੜਦੇ ਹਨ :

ਕੱਲ੍ਹ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲੱਗਿਆਂ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਠੇਡਾ ਲੱਗਣਾ ਨਈਂ,

ਸਾਡੇ ਲਹੂ ਦੇ ਨਾਲ ਅਜ ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਰੱਤੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ।⁵¹

ਸੋਚਨਾ ਵਾਂ ਸਿਲਾ ਕਾਦ੍ਰਾ ਮਿਲਿਆ,

ਬੁਝ ਗਈ ਪਿਆਸ ਤੇ ਦਰਿਆ ਮਿਲਿਆ।⁵²

ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ, “ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਿਨਫ਼ ਦੀ ਨਾਜ਼ਕ-ਮਿਜ਼ਾਜੀ, ਸ਼ੋਖ਼ੀ, ਸਲਾਸਤ ਤੇ ਮੁਆਮਲਾ ਬੰਦੀ ਦਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਿਅਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਤਾਂ ਆਦਮੀ ਸੋਚ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਅੱਗੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਖੜ੍ਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।”⁵³ ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹਨ।

‘ਸੋਚ ਸਫ਼ਰ ਦਾ’ ਯੂਨਸ ਅਹਿਕਰ ਦੁਆਰ ਰਚਿਤ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 1979 ਈ. ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ। ਯੂਨਸ ਅਹਿਕਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦ ਮਲਿਕ ਨੇ ਜਦੀਦ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਹਾ ਹੈ, “ਯੂਨਸ ਅਹਿਕਰ ਜਦੀਦ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਆਵਾਜ਼ ਲੈ ਆਇਆ ਏ। ਉਹਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿੱਚ ਜਦੀਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪੈਂਟੀ ਸਦੀ ਦੀ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਏ ਤੇ ਨਵੀਂ ਬਣ ਰਹੀ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਵੀ। ਉਹ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਕਰਬ, ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਡੇ-ਅੱਡ ਸ਼ਕਲਾਂ ਤੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਏ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਸੂਝਵਾਨ ਵਾਗੂੰ ਇਸ ਕਰਬ ਨੂੰ ਮੁਕਾਣ ਤੇ ਸੁਖ ਖਿੰਡਾਉਣ ਲਈ ਰਾਹਵਾਂ ਵੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦਾ ਏ।”⁵⁴ ਉਪਰੋਕਤ ਕਥਨ ਵਿੱਚ ਸੱਚਾਈ ਹੈ ਪਰ ਯੂਨਸ ਅਹਿਕਰ ‘ਸੋਚ ਦਾ ਸਫ਼ਰ’ ਪੁਸਤਕ ਰਾਹੀਂ ਇਸ ਕਥਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਬੇਇਤਬਾਰੀ, ਨਾਬਰਾਬਰੀ, ਧਾਰਮਿਕ ਆਡੰਬਰ, ਮਨੁੱਖੀ ਸਵਾਰਥ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ ਦੀ ਗਿਰਾਵਟ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੁਹਜਮਈ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਹਿਜ਼ ਤੁਕਬੰਦੀ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸਤਰੰਜ ਨਹੀਂ ਖੇਡਦਾ। ਨਵੇਂ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪਸਰੀ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਅਤੇ ਬੇਇਤਬਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਚਿਤਰਿਆ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਦਾ ਉਹ ਚਿੱਤਰ ਉਲੀਕਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ :

ਆਪਣੀ ਚਲਾਕੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਹਿਸਾਸ ਜਗਾ ਕੇ ਯਾਰੀ ਦਾ

ਸਾਡੇ ਤੋਂ ਤੇ ਯਾਰਾਂ ਨੇ ਵੀ ਅਪਣੀ ਗੱਲ ਮਨਵਾਈ ਏ

ਇੰਜ ਇਤਬਾਰ ਗਵਾ ਦਿੱਤਾ ਏ ਬਦਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਦਰਾਂ ਨੇ

ਉਹ ਵੀ ਹੁਣ ਹਮਦਰਦ ਨਾ ਜਾਪੇ ਜਿਹਨੇ ਪੀੜ ਵੰਡਾਈ ਏ।⁵⁵

‘ਬੇਲਾ ਪੀੜਾਂ ਦਾ’ (1980 ਈ.) ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ 85 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ‘ਬਿਸਮਿਲ’ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਉਡਾਰੀਆਂ ਛਪ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ 26 ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਨ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਉਚਾਰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀਆਂ ਬਹਿਰਾਂ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ, “ ‘ਬਿਸਮਿਲ’ ਦੇ 1980 ਵਿਚ ਛਪੇ, ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਪਤਾ ਦੈਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਸ਼ਹਰ ਛੱਡ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਬਹਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀਆਂ ਆਮ ਬਹਰਾਂ ਵਲ ਝੁਕ ਰਹੀ ਹੈ।”⁵⁶ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ ਨੇ ਸ਼ਿਲਪ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਵੀਆਂ ਜੁਗਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਉੱਥੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਲਿਆਂਦੀ :

ਅੱਖ ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਚਮਕਾ ਕੇ ਰੱਖ

ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਕੇ ਰੱਖ।⁵⁷

‘ਤੂੰ ਵੀ ਚੰਨ ਉਛਾਲ ਕੋਈ’ (1980 ਈ.) ਦਾ ਰਚਣਹਾਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਹੈ। ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮ ਦਿੱਤੇ। ਉਸਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਸੰਵੇਦਨਾ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਤਗ਼ੱਜ਼ੁਲ ਦਾ ਰੰਗ ਭਰਿਆ। ਬਦਲਦੀਆਂ ਆਰਥਿਕ/ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਆਪਣੀ ਸੰਵੇਦਨਾ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਕਾਨਕੀ ਖੜੋਤ ਅਤੇ ਨੀਰਸ ਦੁਹਰਾਓ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਵਿੱਚ ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਦਾ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ :

ਜ਼ਿਕਰ ਕਿਆਮਤਾਂ ਦੀ ਵੀ ਕਰਦੇ ਡਰਨੇ ਆਂ

ਵੇਖ ਲਿਆ ਏ ਜਦ ਦਾ ਰੂਪ ਕਿਆਮਤ ਦਾ।⁵⁸

ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜ਼ਿਆ-ਉੱਲ-ਹੱਕ ਦਾ ਮਾਰਸ਼ਲਲਾਈ ਦੌਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਅੰਦਰ ਅਵਾਮ 'ਤੇ ਅਸਰ-ਅੰਦਾਜ਼ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਦਾ ਮਾਰਮਿਕ ਚਿੱਤਰਨ 'ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ' ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਪੰਛੀ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਜਦ ਉੱਚਾ ਬੋਲ ਉਡਾਰੀ ਦਾ

ਇਕ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਅੱਚਨਚੇਤੀ ਆ ਲੱਗਾ ਤੀਰ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਦਾ।⁵⁹

ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸ਼ੀਸ਼ਾ' (1980 ਈ.) ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ। 'ਸ਼ੀਸ਼ਾ' ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਅੰਦਾਜ਼ ਵਾਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। "ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਹੋਰਾਂ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਪੰਜਾਬ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਵਾਹੀ ਬੀਜੀ ਦੇ ਇਸਤਿਆਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਮਾਰੈਲ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ, ਉਥੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਢੱਬ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਜਦੀਦ ਰੁਖ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਲਹਿੰਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉਹ ਇਕੱਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਣ ਤੀਕ ਨਿਰੋਲ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ 9 ਮਜਮੂਏ ਛਪ ਚੁੱਕੇ ਨੇ। ਇੰਝ ਤੇ ਹਰ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਅਸਲੂਬ ਦਿਸਦਾ ਏ ਪਰ 'ਸ਼ੀਸ਼ਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਵੀਂ ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਸਨਾਖ਼ਤ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਏ।"⁶⁰

ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਵੀਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼-ਤਰਾਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਤੇ ਪਹਿਲ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਪੱਖ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਵੀ ਬਣਿਆ:

ਰਾਤ ਭਰ ਇਕ ਸ਼ਖ਼ਸ ਰਹਿੰਦਾ ਏ ਕਿਤਾਬਾਂ ਫੋਲਦਾ।

ਕੋਈ ਮਤਲਬ ਲੱਭਦਾ ਨਾ, ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਬੋਲਦਾ।

ਖ਼ੈਰ ਹੋਵੇ ਬੋਲੀਆ! ਕੀ ਆਂਦਾ ਈ ਲੰਮਾ ਭੁਚਾਲ,

ਫ਼ਜ਼ਰੋਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਤੀਕ ਏ ਹਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਫਿਰਦਾ ਡੋਲਦਾ।

ਫ਼ਜ਼ਰੇ ਫ਼ਜ਼ਰੇ ਆਣ ਕੇ ਅਖ਼ਬਾਰ ਸੁੱਟ ਜਾਏ ਮਤੇ,

ਹਰ ਕੋਈ 'ਹਾਕਰ' ਏ ਡਰਦਾ ਬੂਹਾ ਨਈਂ ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹਦਾ।⁶¹

ਉਪਰੋਕਤ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ (1974 ਈ.) ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, ਜਾਗਦੇ ਸੁਫ਼ਨੇ (1976 ਈ.) ਮਜ਼ਹਰ ਚੌਧਰੀ, ਕਾਲੇ ਰੋਹ ਚਿੱਟੀ ਬਰਫ਼ (1978 ਈ.) ਇਕਬਾਲ ਸੇਕਤੀ, ਸਾਂਝ ਰੋਗ (1978 ਈ.) ਅਹਿਮਦ ਸਈਅਦ ਸਾਂਵਲ, ਮੁਜੱਮਲ ਸਾਜਿਦ ਰਾਣਾ, ਰਫ਼ਾਕਤ ਹੁਸੈਨ ਮੁਮਤਾਜ, ਅਰਦਾਸ (1980 ਈ.), ਕੈਸ ਆਫ਼ਰੀਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪਦੇ ਹਨ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ (1947 ਈ. ਤੋਂ 1980 ਈ. ਤੱਕ) ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਬਹੁਤ ਧੀਮੀ ਗਤੀ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ 15 ਸਾਲ ਭਾਵ 1963 ਤੱਕ ਇੱਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਸੱਜਰੇ ਫੁੱਲ' (1959 ਈ.) ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਨੀਸ ਨਾਗੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ 'ਵਿਲਕਣੀਆਂ' (1962 ਈ.) ਅਤੇ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ 'ਡੂੰਘੇ ਪੈਂਡੇ' (1963 ਈ.) ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਪਰੰਪਰਕ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਨੇ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਜਦੀਦੀਅਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਲਹਿਜ਼ਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।

ਪਹਿਲੇ ਦੌਰ ਦੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਜਾਇਜ਼ਾ ਲੈਂਦਿਆਂ ਇਸ ਸਿਨਫ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸੀ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪਛਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੌਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਾਂਗ ਉਰਦੂ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਗ਼ਲਬੇ ਅਧੀਨ ਰਚੀ ਜਾਂਦੀ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤੀ ਤਗੱਜ਼ਲ ਨੂੰ ਉਲੰਘਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਰਵਾਇਤ ਨੂੰ ਉਲੰਘਣ ਅਤੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਹਾਂਦਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਰਵਾਇਤ ਦਾ ਵੀ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਜਦੀਦੀਅਤ ਅਤੇ ਜਿੱਦਤ-ਨੁਦਰਤ (ਨਵੀਨਤਾ ਅਤੇ ਅਨੋਖਾਪਣ) ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਛਾਣ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਦੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੰਜ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਛਪਦੇ ਹਨ। ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਰਾਊਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼, ਸਲੀਮ ਕਾਸਰ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ, ਸ਼ਾਰਬ, ਯੂਨਸ ਅਹਿਕਰ ਅਤੇ ਡਾ. ਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ ਜਦੀਦੀਅਤ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਅਖ਼ਤਰ ਕਾਸ਼ਮੀਰੀ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਇਕਬਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ, ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ ਆਦਿ ਰਵਾਇਤੀ ਰੰਗਤ ਵਾਲੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਦੌਰ ਅੰਦਰ 1970 ਈ. ਤੱਕ ਮਹਿਜ਼ 6 ਗ਼ਜ਼ਲ-ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਅਤੇ 1970 ਈ. ਤੋਂ 1980 ਈ. ਦਰਮਿਆਨ 21 ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਅੰਕੜੇ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਛਪਣ ਰਫ਼ਤਾਰ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇਜ਼ੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਹੋਰ ਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗੀ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

-
- ¹ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਨਮ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1985, ਪੰਨਾ 399
 - ² ਗ਼ਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਅਦਾਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਸਕਾਫ਼ਤ, ਲਾਹੌਰ, 1996, ਪੰਨਾ 27-28
 - ³ ਮੁਹੰਮਦ ਆਰਿਫ਼, ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰੁਝਾਨਾਤ ਦਾ ਤਖ਼ਲੀਕੀ ਤੇ ਤਨਕੀਦੀ ਜਾਇਜ਼ਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ), ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 35-36
 - ⁴ ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2015, ਪੰਨਾ 51
 - ⁵ ਗੁਰਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰੀ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 2015, ਪੰਨਾ 76-77
 - ⁶ ਇਨਾਮੁਲ ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 1947 ਈ.-2003 ਈ., ਅਜੀਜ਼ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਲਾਹੌਰ, 2004, ਪੰਨਾ 527
 - ⁷ ਹਫ਼ੀਜ਼ ਤਾਇਬ, ਪੁਣ-ਛਾਣ, ਪੰਨਾ 69, ਉਧਰਿਤ ਇਨਾਮੁਲ ਹੱਕ ਜਾਵੇਦ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 1947 ਈ.-2003 ਈ., ਉਹੀ
 - ⁸ ਡਾ. ਕਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਬਿੰਦ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜਾਇਜ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, 2006, ਪੰਨਾ 97
 - ⁹ ਗ਼ਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 30
 - ¹⁰ ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ ਜੋਲੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਸਮਾਜ-ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਧਿਐਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008, ਪੰਨਾ 97
 - ¹¹ ਡਾ. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿਤਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਰਵੀ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1996, ਪੰਨਾ 72
 - ¹² ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 445

- 13 ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ, ਅੰਕ 37, ਪੰਨਾ 173
- 14 ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, 1947 ਤੋਂ 2005, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007, ਪੰਨਾ 166
- 15 ਨਬੀਲਾ ਉਮਰ, ਹੁਸਨ ਜਮਾਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ, ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਓਰੀਐਂਟਲ ਕਾਲਜ, ਲਾਹੌਰ, 1998, ਪੰਨਾ 92
- 16 ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, ਉਧਰਿਤ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 31
- 17 ਪੀਰ ਫ਼ਜ਼ਲ ਗੁਜਰਾਤੀ, ਡੂੰਘੇ ਪੈਂਡੇ, ਅਜੀਜ਼ ਬੁੱਕ ਡਿਪੂ, ਲਾਹੌਰ, ਮਿਤੀਹੀਣ, ਪੰਨਾ 17
- 18 ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 178
- 19 ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 36
- 20 ਮਾਜਿਦ ਸਿੱਦੀਕੀ, ਉਧਰਿਤ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 449
- 21 ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 176
- 22 ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 36
- 23 ਆਸਮਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 204
- 24 ਇਕਬਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ, ਉਧਰਿਤ, ਆਸਮਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 2005
- 25 ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 179
- 26 ਰਊਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼, ਉਧਰਿਤ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 42
- 27 ਰਊਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼, ਉਧਰਿਤ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 439
- 28 ਰਊਫ਼ ਸ਼ੇਖ਼, ਉਧਰਿਤ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 429
- 29 ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 42
- 30 ਹਕੀਮ ਨਾਸਰ, ਉਧਰਿਤ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 43
- 31 ਉਚੀ ਹਵਾਲਾ
- 32 ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, ਦੁਖ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਦੇ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2007, ਪੰਨਾ 142
- 33 ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 450
- 34 ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, ਚੋਣਵਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਕਾਵਿ ਸਾਹਿਤ, ਜਗਤਾਰ (ਸੰਪਾ.), ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਅਕਾਡਮੀ ਆੱਫ਼ ਆਰਟ ਐਂਡ ਕਲਚਰ, 2002, ਪੰਨਾ 64, ਉਧਰਿਤ ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 177
- 35 ਗ਼ੁਲਾਮ ਯਾਕੂਬ ਅਨਵਰ, ਚੰਨ ਦੀ ਖਾਰੀ, ਬਜ਼ਮ ਵਫਾ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, 1975, ਪੰਨਾ 20
- 36 ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 44
- 37 ਗ਼ੁਲਾਮ ਯਾਕੂਬ ਅਨਵਰ, ਉਚੀ, ਪੰਨਾ 21

- 38 ਅਮੀਨ ਖ਼ਿਆਲ, ਉਧਰਿਤ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 47
- 39 ਉਹੀ ਹਵਾਲਾ
- 40 ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਅਧਿਐਨ – 1947 ਤੋਂ 2005, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 171
- 41 ਡਾ. ਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ, ਯਾਦਾਂ, ਕਿਤਾਬਖ਼ਾਨਾ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰਾਂ, ਲਾਹੌਰ, 1975, ਪੰਨਾ 31
- 42 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 62
- 43 ਡਾ. ਰਸ਼ੀਦ ਅਨਵਰ, ਉਧਰਿਤ, ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 48
- 44 ਅਖ਼ਤਰ ਕਾਸ਼ਮੀਰੀ, ਬੋਲਦਾ ਪੱਥਰ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਬੋਰਡ, ਲਾਹੌਰ, 1975, ਪੰਨਾ 33
- 45 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 127
- 46 ਅਹਿਸਾਨ ਰਾਣਾ, ਟੋਟੇ ਵੰਗਾਂ ਦੇ, ਕੋਮੀ ਦਲੇਰ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨਜ਼, ਲਾਹੌਰ, 1997, ਪੰਨਾ 9, ਉਧਰਿਤ ਆਸਮਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਰਸੂਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 223–224
- 47 ਸਲੀਮ ਕਾਸਰ, ਸਰਗੀ ਦਾ ਤਾਰਾ, ਅਜ਼ੀਜ਼ ਬੁੱਕ ਡਿੱਪੂ, ਲਾਹੌਰ, 1998, ਪੰਨਾ 97
- 48 ਸ਼ਾਰਬ, ਪੰਜੇ ਮਹਿਲ ਪੰਜਾਂ ਵਿਚ ਚਾਨਣ, ਵੈਲਡਜ਼ ਸਾਂਗ ਫੋਰਮ, ਲਾਹੌਰ, 1978, ਪੰਨਾ 34–35
- 49 ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 8
- 50 ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 52
- 51 ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ, ਉਧਰਿਤ, ਉਹੀ
- 52 ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ, ਉਧਰਿਤ, ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 183
- 53 ਡਾ. ਜਗਤਾਰ, ਉਹੀ
- 54 ਸਹਿਬਾਜ਼ ਮਲਿਕ, ਸੋਚ ਦਾ ਸਫ਼ਰ, ਮਨਜ਼ੂਰ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਲਾਹੌਰ, 1979, ਬੈਕ ਜਿਲਦ ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 112
- 56 ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ 'ਹਮਦਰਦ', ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 467
- 57 ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ 'ਬਿਸਮਿਲ', ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 59
- 58 ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ, ਤੂੰ ਵੀ ਚੰਨ ਉਛਾਲ ਕਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਸਾਂਝ, ਲਾਹੌਰ, 1975, ਪੰਨਾ 107
- 59 ਮਨਜ਼ੂਰ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦੀ, ਤੂੰ ਵੀ ਚੰਨ ਉਛਾਲ ਕਈ, ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬੀ ਸਾਂਝ, ਲਾਹੌਰ, 1975, ਪੰਨਾ 67
- 60 ਗ਼ੁਲਾਮ ਮੁਸਤਫ਼ਾ ਬਿਸਮਿਲ, ਉਹੀ, ਪੰਨਾ 56
- 61 ਤਨਵੀਰ ਬੁਖਾਰੀ, ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਕਲਚਰਲ ਸੈਂਟਰ, ਕਡਿਆਲ ਕਲਾਂ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, 1980, ਪੰਨਾ 91